
БЪЛГАРСКИ ФИЛОСОФСКИ АРХИВ

СПИРИДОН КАЗАНДЖИЕВ*
ПОГЛЕД ВЪРХУ ДЕЛОТО НА Д-Р КРЪСТЕВ¹

Ако днес – десет години след смъртта на Кръстев – поискаме да разберем на какво се дължеше неговото влияние приживе, обаянието сред тогавашната младеж и внушението му върху най-добрите ни писатели преди войните – ние се виждаме изправени, отвъд литературната и философската дейност на писателя, пред неговата духовна личност.

Личността е рядко и скъпо завоевание. Ние сме свикнали да я ценим само като извор на вдъхновения за велики дела или като средство за тия дела и забравяме, че тя е преди всичко цел. Какъв щеше да бъде смисълът на всички наши усилия подир истина, добро и красота, ако те не идеха да осъществят тия ценности в душата ни? Животът без това осъществяване би загубил своето велико предназначение, и обратно – над него засиява някаква небесна радост, щом стане живот за идеал и особено щом направи възможно сбъдването на идеала в човека. С това сбъдване ние мерим и великите хора в живота. И както е безсмъртен идеалът, така безсмъртни стават и личностите, с които той се е осъществявал. Тия личности заживяват в съзнанието ни и стават за нас герои, образи на съвършенство и примери за подражание.

Нещо от това сбъдване имаше и в личността на Кръстев.

Не е необходимо да е бил човек негов съвременник, за да се съгласи с това твърдение. Достатъчно е и днес да мине по стъпките на живота му, да прочете книгите и статиите му, за да почувства колко право е то. Вие може да не се съгласите с много от онова, което Кръстев е мислил и писал; много места у него може да ви се сторят наивни или неубедителни; възможно е тук и там да бъдете неприятно изненадани и незадоволени, но вие се увличате и четете с интерес. Това показва, че човекът ви интересува и увлича, че той дори ви се налага. Вие чувствате силата на един характер и индивидуалните черти на една личност, „издялана от един камък“, неприветна и недостъпна, може би дори корава и студена, но една личност „с вечно туптящо човешко сърце, което мисли, и с един вечно неспокоен разум, с който чувства“.

От началото до края на своята обществена и литературна дейност Кръстев беше носен от неземан идеализъм, който не направи нито един завой, нито едно отстъпление. Като някаква морална стихия тоя идеализъм завличаше и приятелите, и неприятелите му, и винаги побеждаваше. Той не беше разумно поставена цел или обикновено настроение на писателя, а някакъв първичен тласък на душата, който правеше личността свободна, и държеше съвестта ѝ будна – като съдник на времето.

Бидейки във висша степен контемплативна, не теоретически настроена натура, Кръстев беше в оценъчно отношение към живота и нямаше никаква склон-

* Спиридон Казанджиев (1882–1951).

¹ Първа публикация – сп. „Златорог“, 1929, № 4, с. 153–172.

ност да го анализира и обяснява. Той поставяше сърцето по-високо от разума и смяташе, че поне в своите висши прояви животът тече извън рамките на този разум. Много по-дълбоки от мотивите на разума той смяташе мотивите на ирационалните сили в човека. Сърцата, които жадуват за правда, и душите, които се стремят към красота, следват пътища, които разумът най-често не разбира. Кръстев не виждаше как този разум, сам, независимо от поривите на сърцето, би могъл да краси и да възвисява човека; без сърцето той би бил сляп и би оставил живота без движение.

В това оценъчно отношение живее критическото дело на Кръстев. То обхваща не само литературния, но и целокупния ни духовен живот. За всички прояви на този живот Кръстев даваше мащаби, определяше гледища, чертаеше перспективи и установяваше отношения. Колко пророчества има у него и колко събдвания ни връщат днес към неговия верен поглед!

Но дейността на Кръстев не беше чисто кабинетна. Неговият идеализъм не беше някаква пасивна сила и домогванията му не спираха пред образите на тихата съзерцателност. Той беше немирна, вечно неспокойна натура, с една бурна и неукротима воля. У него няма успокоена мисъл, мисълта е винаги завълнувана и устремена към дело. И най-спокойното изложение преминава незабелязано в позив. Твърде често в увлечението си той можеше да бъде дори страстен; в такива случаи у него се събуждаше духът на ония идеални натури, които – жадни да осъществят бляновете си – са готови, както сам казва, „да принесат в жертва своя живот, убедени, че тая жертва е вече достатъчна да възвиси света, тъй както възвисява самите тях“.

Това увлечение до страстност и тая страстност до жертва издава у Кръстев неговата реформаторска натура. Той вярва дълбоко в своите идеали, държи ги упорит в поглед и дълбоко решен, без какво да е колебание, върви към тяхното изпълнение. Всяка борба за тия идеали му е приятна и той я води открито – „и ние сме любители на нетактичностите, на дръзкото предизвикване и на плуването срещу течението“. Тая борба той си мисли не като насилие върху духовете, а като непрекъснатата революция в тях. „Защото само от революцията в духовете произтича еволюцията в живота.“ Онова, което иска и в което вярва, става в тая борба такава самопонятна истина за него, че той дори почва да губи възможността за една обективна преценка, дори престава да разбира смисъла на тая преценка. Той е готов да оправдае отрицанието и скептицизма, стига те да са идейно мотивирани; нарича „ограничено“ онова убеждение, което смята, че отрицанието и скептицизмът са разрушителни, а не творчески сили. „Вселената се е обновявала всеки път, когато отрицанието и скептицизмът са ставали положителни сили – такъв е законът на всяка реформа.“

Реформаторска черта у Кръстев е по-нататък и готовността му да страда в тая борба за идеали. Еволюцията на човечеството е изкупена с цената на големи страдания и мъченичества. Но тия страдания са имали голямо възпитателно значение: без тях не би било мислимо освобождението на човешкия дух от собствените му, най-здрави, окови. Чрез страданията човекът е ставал историческа личност и великите мъченици са истинските двигатели на историята. С тая готовност да страда в борбите за идеи той гледа спокойно на самата смърт. „Смъртта не може да уплаши истинския философ..., който колко годе е вникнал в илюзорността на всичко земно... Единственото разумно желание в нашите очи е: да се

задоволи в гърдите колко годе немирният демон на деятелност, да се заглуши бурният ламтеж: да не минем безследно в тоя шеметен въртеж от съществувания, които са минали милиони преди нас и както милиони след нас ще преминат. Всичко друго е тлен и дим.“

Кръстев остана верен на това желание. В живота той не следваше мъдростта на Корана: да не посягаш на врага, освен ако не си убеден, че с пръв замах ще го унищожиш. Напротив, с пълно съзнание, че изходът на една борба почти никога не е в наши ръце, той беше винаги решен да действа. Той вярваше, че всяко действие, всяка наша дума оставя в сърцата едно семе, което един ден ще поникне. Така, над неговия живот светеше един здрав „разумен оптимизъм“, оптимизмът на оня, който е надзървал в пропастта между действителността и идеалите, и който не е отпущал безнадеждно ръце. Този оптимизъм противоречи според него на житейската ни опитност и все пак е единственият двигател във всички борби за идеали, без които културният напредък е немислим. „Всеки житейски опит убива по един идеал, по една илюзия, и никой зрял мъж не би запазил способността си за безплодните борби на деня, ако тъмните гълбини на душата не създаваха все нови и нови илюзии на мястото на разрушените, ако липсваха ония творчески сили, които извираха из оптимизма.“

С тия лични качества Кръстев води борба, от една страна, в обществено-политическия ни живот – за правата на гражданина и достойнството на човека, от друга страна, в духовния и културен живот – за по-висши ценности и идеали. Началото на тая борба в обществено-политическия ни живот съвпада с режима на Стамболов. Това обстоятелство в много случаи я мотивира както по форма, така и по съдържание. Основната идея на Кръстев тук е идеята за свободата на гражданина и човека. При паметната тирания отгоре и угнетението отдолу, за тая свобода не е можело да става и дума. Въпреки демократичните институции на държавата, в нея не е имало никакви граждани. Политическият живот е бил пълен с неправди и лъжи и е бил, както Кръстев го нарича, „отвратителна комедия с трагичен край“. Той не е можел да понася тая „комедия“: „не зная защо, но мене най-голямото нещастие не унищожава така и не възбужда такива чувства на досада и на омраза против тоя свят, както човешката неправда. Нещастieto трогва, но то винаги съдържа нещо, което възвишава, а не унижава.“

Условията за борба срещу тая неправда са били много тежки. При тия условия доблестният гражданин е трябвало „да избира между глада и правдата, между унижението и гласа на съвестта“. За Кръстев в тоя избор не е имало никакво колебание. Той е виждал ясно, че се касае не само за личния морал, но и за бъдещето на страната. „Колкото обществените условия на една страна правят по-малко възможна борбата с неправдите, колкото е по-трудно да се живее съгласно с веленията на съвестта, толкова по-неблагоприятни са в тая страна условията за едно здраво и правилно културно развитие.“ Без духовна свобода не може да има истинско творчество и оригиналност. Кръстев сочи за пример Англия. Може би никъде другаде литературата не е била до такава степен плод на историята и гения на народа, както в тая страна на свободата. „Защото само в един свободен народ духът е свободен от чужди влияния и само гражданин на свободна държава е способен да се бори и побеждава тиранията“, откъдето и да иде тя. И Кръстев пише специален очерк за Джонатан Суифт, който е играл ценна и активна политическа роля в създаването на гордия и свободен дух на английския гражда-

нин. „Честит онзи народ – с болка и завист го казваме, – ... който ражда Суифтовци – всесилни писатели, бич и ужас за всяко обществено и държавно беззаконие. Такъв народ има в своя гений зародиша на оная единствено справедлива държавна наредба, в която управлява обществото, в която не могат да виреят никакви натрапени тирани и никакви заграбили властта развратни властолюбци...“

С това будно чувство на обиден гражданин и с това съзнание на отговорен общественик Кръстев е един от най-интелигентните борци за политическа и духовна свобода през 90-те години. Той се дразни от тогавашната младеж, „стара в младините си и студена в топлика на своята пролет“ и бичува нейната апатия. „Апатията е смърт, лишена от поезията на смъртта, смърт в най-грозната форма; тя е най-низкото и най-несимпатично нравствено качество на един народ.“ Той изобличава възмъжалата интелигенция, която е разбрала, че у нас „борецът за идеи бива обсипан с клевети като последен бандит и че ако клеветата не го убие, рискува да бъде наречен луд“. Вразумена от житейския опит, тя се е помирила със своята съвест и задоволила със своя „пламенен патриотизъм“. Тази интелигенция Кръстев нарича „лицемерно племе“; чрез доброто, което уж иска да направи, тя търси да запази преди всичко своя личен интерес; как може да извърши тя някога велико дело!

Апатичната младеж и интелигенцията без доблест не са никаква опора за едно здраво и активно обществено мнение, като суверенна проява на народната воля. Как може тогава да се очаква, че у нас ще се създаде някога управление със здрави основи в съзнанието на народа? Общественото мнение е действителната морална санкция на право и закон. Истински народните институции в една демократическа държава трябва да се раждат из него и из него пак да се хранят и развиват. С такова разбиране за значението на общественото мнение Кръстев написа специална статия с интимната мисъл да представи в светлината на едно по-висше морално съзнание тогавашната ни социална и политическа действителност. Статията завършва с един позив към „златната“ младеж, възрастта на великите въодушевления, които влияят върху целия живот – да култивира у себе си и у другите „идеала на строга честност и дълбоко правдолюбие“.

Този интерес на Кръстев към политическия и обществен живот не беше само едно настроение или книжна реакция на писателя. Колко дълбоко е засягал той неговата личност и колко много го е увличало, се вижда от това, че Кръстев години наред е водел политическия и обществен преглед в списанието си, а след уволнението му от Висшето училище в 1896 г., той се кандидатира за народен представител в Казанлък, опитва се да направи, както той казва, „една важна стъпка в живота“, да остави „своята напоена с въздушни теории и с книжен дъх стая“ и да излезе на улицата, да се спре на мегдана, да се срещне „лице в лице със световните злини“. Този опит на Кръстев не успя. Властта беше враждебно настроена към всички ония, които се домогваха „да възпитават гражданите в духа на свободата, на правдата, на великите хуманни идеи на XIX век“ и които, като се досягаха до най-жизнените интереси на деня, се опитваха да внесат в тия интереси „веянieto на велики обществени движения“ и чувствата на една морална личност. Очевидно, Кръстев можеше да ѝ бъде твърде неприятен.

* * *

Днес едва ли може да се съжالياва за тоя неуспех на Кръстев. При неговия неспокоен и активен темперамент формалната намеса в политическия живот мо-

жеше да го увлече твърде много и да се развие във вреда на борбата, която той води в нашия духовен живот за по-високи ценности. А тая борба беше за Кръстев от по-голямо значение. Тя свърза завинаги неговото име с историята на нашата литература. Времето, в което я започна той, не беше благоприятно, а и условията за нея бяха трудни. Политическите и обществените борби владееха над всичко. Те определяха в голяма степен и съдържанието на литературата ни. Революционният дух, който живееше в нея преди Освобождението, се успокои. Доколкото се интересуваше от миналото, тя се връщаше към него като към спомен. А в отношението си към съвременността беше наивна и крайно тенденциозна. Изкуството беше подчинено на политически или дидактически цели; партийни отношения и партийни идеологии определяха неговите тенденции; чисто художественият и естетически момент в него беше без значение. В същото положение е била и литературната ни критика. Тя не е можела да поставя други цели на литературата ни освен публицистически. Начело на тази критика тогава е стоял Петър Пешев.

Кръстев се връща от Европа със западна – класическа и хуманитарна – култура. Той учи философия в Лайпциг, слуша лекции при Фолкелт, участва в неговия семинар, дето са се правели естетически анализи върху произведения на големи писатели. Той бързо долавя несъвършенствата и недостатъците на нашата литература и макар политическият и обществен живот да е спирал упорито вниманието му и да е измъчвал съвестта му, той се отдава на литературна критика.

В тая критика Кръстев си поставя двойната цел: първо, да посочи самостоятелната цена на изкуството като висша проява на духа наред с науката, морала и религията, за да освободи изкуството от онова подчинено положение, в което беше поставено; и второ, да посочи разликата между естетическите и неестетическите елементи в художествените произведения, за да престане смесването на изкуството с публицистиката.

По-систематично изложение на първата цел Кръстев е направил в статията си „Религия и изкуство“. Основната му мисъл в тази статия е, че науката, моралът, религията, изкуството са прояви на четири еднакви основни и първични потребности на нашия дух. В науката ние търсим истината, в морала живеем за доброто, в религията отнасяме бляновете си за вечност и съвършенство, а в изкуството се стремим към красота. Да се сведат тия потребности една към друга е също тъй невъзможно, както е невъзможно да отъждествим, не да съчетаем, истината, доброто, красотата и съвършенството. Тия ценности са подчинени на различни „логики“, на различни закони и норми, които не търпят нарушения. Дори съчетаването им трябва да става не с насилие и жертви, а с възплащаване, запазвайки тяхната автономност и самоценност.

Много по-издържана е статията „Тенденцията и тенденциозната литература“, написана с оглед на втората цел – да посочи естетическите качества на художествените произведения. С правилното разрешаване на тази цел е спечелена основата на естетическата литературна критика. Кръстев излиза тук от три основни идеи: първо, непосредната цел на изкуството е да доставя специфична наслада, която наричаме естетическа. Всички други влияния и въздействия, които ще упражнят то, са възможни само ако задоволи правилно това изискване. Според втората основна идея, той не смята, че само формата или само съдържанието на художественото произведение могат да бъдат поотделно извор на неговата естетическа цена. Следователно, Кръстев отрича еднакво както чисто формалното „из-

куство заради самото изкуство“, така и тенденциозното и публицистично изкуство. Той е за едно изкуство човешки значително, сир. пълно с „нашите идеи за света и живота“, в което формата и съдържанието са доведени до пълно органическо единство. Съгласно с третата основна идея, Кръстев изисква от писателите не да копират, повторно да дават действителността, а да я възсъздават, да я илюзионират. Художественото произведение трябва да съдържа два вида елементи: едни, с които да постига в съзнанието на читателя или съзercателя илюзията за действителност, и други, с които да предупреждава, че все пак това, което ни дава, не е действителност, а изображение на действителност. Разбира се, действителността, която художникът изобразява, може да има своето съответствие в живота, но тя може да е и съвсем нова, фантазна действителност, в която той до мисля, издига и задълбочава живота. Такова е творчеството на гениалните художници. Пак от тая трета основна идея става явно, че политически, социални или философски идеи, колкото и ценни да са, докато са в суров вид, докато са само мислени, не правят още художествено произведение. Те биват изразени с художествени средства, когато се превърнат от мисъл в живот, сир. когато се превърнат в плът и дух на хора – не манекени, зад които авторът декламира и позира, а живи хора, които съществуват някъде по света.

Така Кръстев за пръв път у нас се домогва да сложи литературната критика върху здрави естетически основи и да прави художествена интерпретация на литературните произведения. При тогавашните условия на нашия духовен живот обаче той остана неразбран. Общо, отношението към неговата литературна критика беше враждебно. Наречекоха тая критика „формална“, погледнаха на нея като на един празен, ненужен „естетицизъм“, помислиха, че нашата литература ще измени на своята традиция – да бъде идеен изразител и водач на обществото – ако тръгне подир изискванията на тоя естетицизъм. Днес не е трудно да се види, че в основата на тая реакция срещу Кръстев стоеше едно недоразумение. Може би причина за това недоразумение беше езикът, на който той говореше: тоя език беше нов; а може би то се дължеше на това, че тоя език не се харесваше: тоя препоръчваше демократизирането на изкуството не в смисъл да бъде достъпно за широкия кръг читатели, а в смисъл да бъде създавано от всекиго: „Също както политическият наш живот се „демократизира“ до такава степен, че довчерашни гамени и доказани крадци и криминални престъпници могат да стават и „народни“ представители, и държавни министри, и съветници на короната, без това да се счита за нещо чудовишно и невидяно, така, ако и по-бавно, ще се „демократизира“ и литературата – ни талант ще бъде нужен, ни дълговременна и целесъобразна подготовка, а ще стига „добрата воля“.

Всъщност, нито в един етап от развитието си критиката на Кръстев не е била изключително формална. И ако е нужно да се даде една формула за духа, който носеше тая критика, тоя дух не е духът на формалния естетицизъм, а духът на философско-етическото и естетическото съзнание. С тоя философски дух тя дишаше и когато беше най-формална. Освен това, един краен, чист естетицизъм не би бил възможен у Кръстев вече поради живота му социално чувство и поради етическия и религиозен дух на неговата философска мисъл. Доколкото естетическото отношение на Кръстев към литературата можеше да подхрани един такъв естетицизъм, последният никога и никъде не взема чисто формален и изключителен характер. Той засяга художествената стойност на литературното произ-

ведение, но не покрива неговата целокупна интерпретация. Още по-малко взема характера на ексцентричен мироглед. Напротив, никога литературната критика у нас не е била в такава степен идейна, както при Кръстев. И в статии, и в рецензии Кръстев винаги се връща към една и съща мисъл: че в изкуството, наред с естетическата наслада от илюзивни преживявания, ние търсим и някакви прозрения в света и сбъдвания в живота и че трайното значение на един поет зависи от това дали неговото дело има универсален характер, дали отнася в безкрайните полета на духа и дали е живот и творчество във вселената на тоя дух. Кръстев постоянно се пита: какво дават нашите писатели в произведенията си – само раздражения за сетивата ли или и очарования за душата; и какво е тяхното въздействие – забавляват ли ни те в живота, или ни водят с дълбок смисъл за него и за нашето призвание. Възможват ли ни нашите поети над времето и на какви висоти ни издигат; в какво положение ни поставят те към останалия свят – правят ли ни сподвижници на съвършенството му, или ни изгубват в него. Творят ли нашите писатели нови светове, внушават ли ни ясновидения, могат ли да се къпят в творенията им младите поколения, за да крепнат душите и добродетелите им, какви идеали поставят те на тия поколения и към какви страни ги водят.

И за писателя, който отразява живота, и за оня, който дава на живота нов тласък и го устремява към нови светове, Кръстев смята, че е еднакво необходимо да запази връзка с действителността. Защото, най-накрай, в съзнанието на народа остава да живее оня писател, който в произведенията си е отразявал или движил неговия живот. Такива произведения в нашата литература има твърде малко. „Характерното за нашата литература е отчужденост от живота или детинско заглавниване със сенки от сенките на живота. Колко творения ще намерите например в нашата белетристика, които да описват не детински приключения, не лишени от всеки по-дълбок смисъл плоски анекдоти, а да типизират едно от хилядите явления, що ни заобикалят, да възплътяват едно от неясните още за самите нас ламтения и вълнения на нашето време, да разравят, ако не да разрешават, един от безбройните проблеми на живота – било на съвременния социален живот, било на вечния живот на човешката душа. Колко творения ще намерите, които със силата на една художническа интуиция да проникват дълбоко в сърцето на своето време, или да създават характери, чеда на едно ново, самобитно схващане на живота, на нови, движещи света идеи, или да ви поставят пред най-потайните гънки на вашето сърце.“ Повечето от произведенията на нашата литература не са и не могат да бъдат етап на живота, защото не са били и не могат да бъдат фактор в по-нататъшното негово развитие. За тях не може да се каже, че са „по-действителни от самата действителност“, че са „неотделим елемент на живота“.

Тоя недостатък на нашата литература Кръстев обяснява преди всичко с „липсата на мощни централни личности, които в своите стремления и в цялата своя деятелност да събират стремленията на своята епоха, които с богатството на своите нови, самобитни идеи, да освежат духовете и да оплодят всички области на живота“. Разбира се, за всичко това не са виновни писателите. У нас липсват условия – и индивидуални, и социални – за създаването на такива личности. „На самата личност, на самия талант у нас липсва „безконечното“ развитие, онова непрекъснато растене и разбогатяване, което достига да обгърне, да изпълни цяла област от живота и да ѝ наложи неизличимия печат на своята индивидуал-

ност.“ От друга страна, „липсва ни и дълбоката и всестранна философска критическа мисъл, която осветлява духовете и разширява сърцата, както ни липсва и творческо-философският ум, който обновява живота, който отваря ново съдържание и му дава нови пътища“.

С това уразумение за висшето призвание на писателя и делото му Кръстев е склонен да отрече оня лирически поет, „който не дава име на безименните ламтения на своето време, който не отразява неговите надежди и идеали, който не стряска и не вълнува с огнено слово апатичните, оплули в умствен мързел и разврат съвременници, който, като облича в плът и кръв своите лични чувства, съмнения, мъки и тревоги, не се стреми в тях да нарисова общочовешки идеали“ – такъв лирически поет е според него много далеч от своето предназначение. По тая причина Кръстев укорява един наш поет, задето в лириката му отсъстват „обективни идеи“ и „идейни чувства“, и дето „върховните световни проблеми“ не са намерили израз у него. „Ако продължава така, пише Кръстев, той ще лиши своите творения от оня възвишен подем на духа и от ония свещени омаи, които са нещо по-велико и по-поетично от самата поезия, които ѝ дават святост и я възвишават до Божественото.“

Биха могли да се посочат още много места у Кръстев, които показват тая съгъстена, силно подчертана и също тъй силно изразена идейност в отношението му към нашата литература. И няма да бъде никакво преувеличение, ако се каже, че подир слабите естетически ценности в нея, онова, в което вижда той най-големия ѝ недостатък, е нейната отчужденост от живота и нейната безидейност. Ето защо, в един момент, когато му става задушно в нашата литература, той се провиква: все „орисия“ ли ще тежи над нашите писатели, нашите велики духове? Няма ли един ден и българската литература да се възвиси до една „държава в държавата“, да стане „велика сила“, да завладее духовете и да даде на живота ръководните идеи, душата, истинския живот! Докога нашите писатели ще са осъдени на „мрачен кабинетен труд“ и докога тяхното творчество ще бъде едни само „безрадостни излияния на самотни души, терзани от чувство на безсилие и от горчивото съзнание на безплодно изхарчен живот!“

Кръстев не губи вяра, че това време ще дойде. Онова, което храни надеждата му, е независимият дух на нашата литература, нейната свобода и неподкупност, и това, че тя все пак не е преставала да бъде довереница на сърцето и изповедница на съвестта. Нашата литература има тия добродетели. Тя е родена в революционния дух преди Освобождението, с тоя дух е закърмена, с него живее и днес. „В противоположност на политиката и обществения живот, животът в литературата се опази чист. Между писателите с талант и значение никой не измени на себе си, никой не запетни доброто си име, никой не си купи охолан живот с цената на своята чест, на своята свобода, на своята гордост. Ломиха се талантите, падаха силите, но волите издържаха. Това достойнство на нашата художествена литература има грамадно значение и за гражданското възпитание на българската младеж и изобщо за нейната по-дълбока духовна култура. Защото без свобода и независимост на духа, без смелост и умение да подлагаме всичко на критика, истинска духовна култура е невъзможна.“

Чрез естетическата основа, върху която сложи литературната критика, Кръстев тепърва създаде тая критика. Той я освободи от домогванията на партийния агитатор и я отдели от историко-литературното разглеждане. Неговото дело уп-

ражняваше дълбоко и трайно влияние върху читатели и писатели. Първите се приучваха да виждат и разбират художествените качества на литературните произведения, а вторите се осъзнаваха като художници, помиряваха се с изискванията на естетическите норми и познаваха естетическата цена на изразните си средства. Това влияние беше бавен и труден процес. То срещаше голяма съпротива и още по-голямо противодействие. Но понеже в тая борба на новото със старото се касаеше не за лична победа на Кръстев, а за победа на изкуството, то и ония, които навремето, поради силната още традиция, бяха враждебно още настроени, и те накрай се поддадоха и тръгнаха по пътищата, по които Кръстев водеше.

Има един момент тук, върху който трябва специално да се спрем. Борбата за естетически ценности в нашата литература и за идейност, която надхвърля границите на националното и търси да привнесе нови мотиви в нашата литература, да я приобщи с философските – социални, у етически и религиозни – идеи на европейската култура, беше в голяма степен борба срещу творчеството на Вазов. Макар Кръстев да е бил начело на тази борба и лично да е бил твърде много увлечен в нея; макар, у също, в условията на борбата културно-историческата перспектива да е била за него изместена от внушението на отстоявания идеал, все пак имало е моменти, когато тая перспектива се е налагала на съзнанието му и той е виждал в нейната светлина правилно своята мисия. Който днес се спре върху тия места у Кръстев, вижда ясно, че отношението му към творчеството на Вазов не е и не трябва да бъде материал за интриги, но че то е един проблем от първостепенно културно-историческо значение. На едно такова място Кръстев, с пълно съзнание за големината на Вазовия талант и за грамадното му културно-историческо значение, развива мисълта, че Вазов е „естествен наследник“ на доосвободителната ни литература, че наследството си той получил по естествен ход на историческото развитие, без да е било нужно да води за това някаква борба със старото, но че за „младите“ от новото време пътят е съвсем друг. „С епически бавен темп на живота старото се бе изживяло и младото го замести... Но щом се повиси културното ниво, картината семенява. Първият признак за поинтимни връзки на обществото или на отделни негови членове с литературата на времето е борбата между старото, което иска вечно да владее, и младото, което ламти да се наложи и обнови живота, преди той да е узрял за него. Между многото неутешителни явления на днешния литературен живот у нас тая борба между младо и старо – признак на несъмнен прогрес – е нещо утешително, въпреки многото некрасиви аксесоари, които я придружават. И не само има борци против старото – такива винаги ще се намерят, – но има и борци за старото, има защитници, фанатизирани защитници, които не признават нищо на младото – нищо, освен младежката амбиция за властничество. И това е радостното. То показва, че последната епоха на българската литература, която масата още преживява, не е минала безследно, но е повлияла върху умовете. Защото само писатели, които са намерили тъй безусловни читатели, са живели за своето време: били са негова насъщна потребност, възпълнили са колективната душа и по тоя начин са изслужили докрай своята историческа служба. Това са писатели, които, наистина, най-скоро преминават в архивите на литературната история, тъй като утре вече не говорят нищо на душата на читателя. Но те са в същото време необходимият етап за по-високото общонародно и общочовешко изкуство. Такъв е в днешната българска литература Ив. Вазов и на това дължи той своето неоспоримо и велико

историческо значение. И за неговите литературни противници, които имат ясен поглед и за своята историческа мисия, и за интересите на българската литература, тоя факт е предмет на радост. Предмет на радост, защото в противодействието, което срещат, те съзират първи признаци на ония мощни връзки между обществото и неговата литература, без които е невъзможен никакъв действителен и литературен живот.“

Тази страница поставя във вярна светлина отношението на Кръстев към Вазов. Макар да е писана в „разгара на борбата“, в нея историческата перспектива се стреми да се наложи и да обясни факта. Обаче крайностите и изключителностите в настроението на бореца не са могли да бъдат напълно потиснати. Тук-там те са се наложили на израза. И като че с оглед на тях Кръстев пише по-късно (в последната година на „Мисъл“) с чувство на явно разкаяние, готов да се изобличи в „слабост, присъща на млади хора и не по-малко на млади общества“: „Склонни винаги към абсолютни и едностранчиви оценки, те (младите лица и народи) естествено считат днешното, което е тъй мимолетно, както е било и вчерашното, за вечно, и го превъзнасят тъй, като че ли животът не може никога да отиде по-далеч и по-високо от него, като че ли е някаква инкарнация на абсолютното, и все тъй естествено забравят, че и вчерашното живее вечно – в историята на оная колективна душа, сред която се е родило и действало – и че то не е някакво „фатално заблуждение“ на еволюцията, което би трябвало час по-скоро да се изкорени из съзнанията и предаде на забрава.“

* * *

Освен на личните качества и на естетическата култура на Кръстев, влиянието, което упражняваше той върху нашата интелигенция, се дължеше в голяма степен и на неговия философски настроен дух. Тоя философски дух най-вече предпазваше неговата критика от крайностите на чистия формализъм; той определяше етическия и идеалистическия характер на отношението му към нашата обществена действителност; той, най-сетне, стоеше в основата и на онова обогатяване и задълбочаване в нашия духовен живот, до което Кръстев се домогваше.

Тоя философски дух нямаше абстрактния характер на спекулативната философска мисъл, нямаше и трезвия емпиричен характер на научната философия, той беше във висша степен контемплативен и емоционален. Лотце, върху когото Кръстев пише дисертацията си, не заема по-нататък никакво място в неговите философски интереси. От двамата му учители – Вунт и Фолкелт, влияе му не толкова позитивната, научно школувана мисъл на първия, колкото идеалистически окрилената, фантазно устремената и склонна към медитация мисъл на втория. Макар да заемаше катедрата по систематическа философия в нашия университет, Кръстев не прояви особен интерес към тая философия. Малкото работи из тая област, които имаме от него, не са най-хубавото, което ни е оставил. Чисто теоретическата философия, философията на Logos-a, изисква темперамент, който може да се откъсне от живота и да се затвори в кабинета. Темпераментът на Кръстев не беше такъв. Освен това, Кръстев не мисли, че философската потребност у човека може да се затвори в границите на Logos-a, нито пък смята, че Logos-ът е най-важната функция на съзнанието. Много по-ценни от подбудите на разсъдък той смята подбудите на сърцето, затова пред абстрактните логически движения на разсъдък предпочита етическите, религиозните и естетическите вълнения на сърцето.

„Макар да е ненаучно да говорим за някакви рангови различия между тия четири висши деятельности на духа (наука, морал, религия и изкуство), това не може да попречи на нашето чувство да счита за „светая светих“ на душата не науката, а изкуството, религията и морала... Без наука все още е мислим един духовен живот, но без религия, изкуство и етически емоции животът за нас нито е мислим, нито е търпим, защото би изгубил всяко съдържание и всеки смисъл. Душата живее в тях своя същински живот и без тях би се намерила бездомна в една вселена от минове, чужди за нея и тя за тях.“ И тъкмо защото не истината – обективна или субективна – а душата, човешката личност интересуваше Кръстев, то в тая „философия на сърцето“ той оставаше при тихата медитация и пасивна съзерцателност и често минаваше към лирическият патос и живия идеалистически полет. По тоя път философската мисъл на Кръстев влезе в тясна връзка с живота и литературата и доби характера на непосредна мъдрост. Идеите, които движеха неговата мисъл, бяха дейни за съзнанието му не със своята логическа или гносеологическа структура, а с етическото, религиозното или естетическото си внушение. С тия идеи неговият дух не мислеше, а живееше; търсеше не истината, а нейните възможности в живота. Над логическия анализ той поставяше творческият органически синтез – и дори там, където се домогва до средствата на абстрактното мислене, той бърза да измести тия средства с техния непосреден, психологически субстрат, да мине от логическата към емоционалната им изразитост. Занятията му с естетика и литературна критика култивираха още повече тия особености на неговата мисъл: те го фиксираха премного върху индивидуалното, личното, конкретното и потискаха вкуса му към понятието и към абстрактното мислене.

Контемплативният характер на Кръстевата философска мисъл, както и неговото предпочитане на философията на сърцето пред философията на разсъдка, определят и неговото схващане за философията изобщо. Философията според него не е наука, не търси както науката обективната истина, а разрешава човека. „Всяка метафизика и въобще всяко мировъзрение е индивидуално творение, на което, както на творението на изкуството, липсва не само математическа екзактност, но и обективна действителност, но което в замяна на това притежава една по-висша действителност. Тая действителност е, която дава вечна младост както на художественото творение, така и на философската система. Защото назначението на една метафизика не е да дава конкретни знания, а да създаде идеално тълкуване на миробитието, като ни уясни неговия смисъл и ни даде ръководни идеи“, за да внесем висше единство в неговото безкрайно разнообразие. С тоя си личен характер философията се корени най-накрай в индивидуалността на своя създател, поради което не може да бъде доказвана. „Метафизика, способна да докаже своите основоположения, нито съществува, нито пък някога може да бъде създадена. Метафизика или метафизически доктрини има толкова, колкото различни духовни индивидуалитетата съществуват.“ От тоя личен и индивидуален характер на философията произтича релативният характер на нейната истина. „За философията няма ни вечна, ни абсолютна истина, а има само развитие, само търсене на истината, само опити да се обясни вселената, опити, всеки от които образува една имаща релативен *raison d'être* система... И колкото повече се вдълбочава човек в дълбините на философската мисъл и в законите и същността на човешкия прогрес, толкова по-неотлъчна става за него не само идеята за релативността на всички човешки стремления, но и за необходимостта на тая рела-

тивност, на това необятно за индивидуалния дух разнообразие от идеи и стремления.“ Тая необходимост е в същото време и оправдание за съществуването на различните философски системи. Уразумението на тая истина Кръстев нарича „едно от най-скъпите придобития на деветнадесетия век, което единствено може би ни възвишава над философската мисъл на изминалите столетия“, и мисли, че то е първата и най-важна предпоставка за всяко философски мислещо съзнание.

С това уразумение Кръстев стига до прозрението на философския скептицизъм. „Само след едно увличане в една теория и само след изгубване на едно до вчера считано за непоклонно убеждение в единствената истинност и непогрешимост на едно стремление, човек може да почувства, че той и цялото богатство на неговия душевен мир е един момент в общия живот и общото развитие, че неговите най-дълбоки убеждения са ... равни на неговите най-високи заблуждения; само тогава човек почувства и това, колко са всъщност нефилософски всички философски системи в своите напрасни усилия да обхванат цялата вселена.“

Релативизмът на философската истина не пречи обаче на човешката личност да живее за нравствени, религиозни и естетически идеали. Той не спира оня тласък, който природата е дала на човека в живота. В това се състои „щастливата непоследователност“, вкоренена дълбоко в нашата натура – да се ръководим в живота и от истини, чието обаяние е отдавна разрушено от собствената ни теоретическа мисъл. И ако не беше така, ако животът на човека следваше логическото движение на разума и преставаше, щом стигне неговите граници, той щеше да бъде твърде беден, твърде несигурен и мъртъв. Така истината на разсъдка и истината на живота не се покриват. Една философска система може да не ни отвежда към обективната истина, но стига да е разрешение на искрена и дълбока личност, стига да е отражение на света в една душа, да е една субективна истина – тя е вече един живот. Животът е по-силен от мисълта. Живеейки го, ние може би осъществяваме някаква обективна истина, но ние участваме и се борим в него със субективни истини. Всяка завършена философска система съдържа по една такава субективна истина. Нейният създател вярва в тая истина като в някакво откровение. С тая си вяра той прилича на ония наивни натура, които, неизмъчвани от никакво съмнение, носят в душата си искреността на апостолското и фанатизма на борбата, отдавайки се с всичкото си сърце на една идея, на едно заблуждение. В тая искреност и вяра е тяхната нравствена чистота. Ето защо всяка завършена философска система е не само един нов план, една нова възможност да се построи светът – тя е преди всичко една нравствена сила; в нея е затворен един дух е и успокоена една съвест. Философската система не е цел, а средство да се докосне тоя дух и тая съвест до вечния живот. Разглеждайки под тоя ъгъл философията на Спиноза, Кръстев привежда думите на Якоби: „Бъди благословен, свети Бенедикте! Каквото и да си мислел върху природата на висшето същество, както и да си се заблуждавал в думи, истината за това същество е била в душата ти и любовта към него е изпълнила твоя живот!“ Не в думите и заблужденията на разсъдка, а в „истината на душата“ и „любовта на живота“ е действителната цена на Спинозовата философия; чрез тия сили тя ни увлича и издига.

Твърде характерно за Кръстев е, дето в една рецензия за едно наше списание, укорявайки автора на една философска статия, че тръгнал от книгите към живота, а не обратно, го съветва да напише друга статия за „философията като нравствена сила“. В историята на философията Кръстев намира тая „нравствена сила“,

особено ярко изразена, в учението на Сократ. Кръстев не мисли, че Сократ е бил рационалист в етиката, както се приема обикновено. В основата на неговото учение за идентичността между познанието за доброто и нравствената добродетел той намира не диалектиката на разума, а нравствената сила, сърцето на този философ, който не е могъл да допусне, че е възможно някой да знае що е добро и да не постъпва в съгласие с това знание. Най-добро доказателство за подобно тълкуване на Сократовото учение представя „красотата на неговия живот и светлата, нетленна чистота на неговата смърт“. Тази смърт е не само потвърждение, но и оправдание на неговото учение. Тя поставя Сократ наред с разпетия Христос и е „един от най-възвишените моменти в историята на човечеството“. Чрез тая смърт „Сократ като философ стои по-високо от своите предходници, а като човек става по-велик от себе си“. И Кръстев добавя думите на Вунт за етиката на Сократ – че тя е „едно несъвършено приближение до нравствения подвиг на неговия живот“. Сократ е от малцината, които „не възбуждат само удивление, но и повелително прераждат целия човек“, които те карат да мислиш и правят „мисълта ти да бъде слята с твоя живот, да бъде твоят живот“.

Отношението на Кръстев към учението и съдбата на Сократ е един пример за неговото отношение към философията изобщо; той смята философията за най-дълбоко разрешение на личността и я цени насперед нравствената сила, която тя излъчва.

Връщайки се десет години след смъртта на Кръстев към човека и неговото дело, ние не можем да не подчертаем тяхното духовно единство и тяхното огромно културно-историческо значение. Застанал на синора между две епохи на нашия духовен живот, разкрил нов, далечен хоризонт за това развитие, Кръстев води борба за политическата свобода и духовно устремяване на личността, за самостоятелната цена на изкуството и естетическата зрялост на писателя, за идеалистически настроената и творчески активната философия на живота. Неговият дух на реформатор и боец отключи и вдъхнови многобройни сили, които ни оставиха трайни ценности. Макар смъртта и войните да прекъснаха това дело и да застрашиха традицията му, то и днес продължава. И може би днес повече, отколкото вчера, е ясно, че въпреки новите условия, проблеми и нужди на времето след войните, нашето духовно развитие трябва да се свърже здраво с делото на Кръстев и да продължи неговите завети. Това дело още не е завършено: пътищата за нашата политическа и духовна свобода са силно препречени и затруднени; изкуството, въпреки големите си успехи и още по-големи обещания, все още не е могло да стане „духовна държава в държавата“, а философската ни мисъл като „нравствена сила“ и днес не упражнява никакво влияние върху нашия обществен и културен живот.

ЯНКО ЯНЕВ* ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ²

И до днес той остава най-големият българин. Не като поет, а като човек на високо и просветено културно съзнание. Може да се каже, че в него историята ни след Освобождението намери последния си израз. Но всъщност Славейков не е свързан с нашата история. С историята ни е свързан Вазов, затова Вазов е типич-

* Янко Янев (1900–1944).

² Публикувано във вестник „Съвременник“, 1932, № 36.